

20-йиллардаги миллий-озодлик ҳаракатига доир ҳужжатларни ўрганаётганда, уларнинг баъзиларига танкидий ёндашсак, тарихий ҳақиқатларни тиклашда бир ёкламаликдан холи бўлишмиз мумкин. Бу ўринда 1922 йил 6 мартдаги 2-Туркистон ҳарбий кўмондонлигининг ўкчи дивизияси ва Мадаминбек кўмондонлигидаги ислом кўшини ўртасидаги битим матнини назарда тутаётирман. Ўша протоколга асосланиб, «Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма» («Шарк юлдузи», 1991 й. 3-сон) давра суҳбати иштирокчиларидан К. Махмудов Мадаминбек «Русиядан келган 150 минг кишилик кўшин билан курашиш кийинлигини инобатга олиб, музокара олиб боришга мажбур бўлган ва музокара давомида сиёсатда тажрибасизлик қилган», дейди. Бу фикрга қўшилиш шунинг учун кийинки, Мадаминбек кўрканидан эмас, балки реал сиёсатчи эканидан Туркистон мустақиллигига йўл очиши мумкин бўлган ва ўша давр вазиятида бирдан-бир ақлга мувофиқ келадиган талабларни қўяди. Агар у талаблар ҳукумат билан тузиладиган битимда ўз ифодасини топса, Туркистон мухторият мақоми орқали мустақил ривожлана-ниш йўлига кириб олиши мумкин эди. Лоақал Туркистон парчаланиб кетмас, унинг миллий анъаналари ва турмуш тарзи оёқости қилинмасди.

Мадаминбек ва унинг йигитларини бутун водийда ҳурмат қилишар, чунки улар бошчилигида Кизил армия ҳамда арман Дашноқларининг хунрезликларини чеклаш имконияти вужудга келган эди. Мадаминбек Шўро ҳукуматига эмас, балки бу ҳукуматга жойлашиб олган мансабпараст, шахсиятлараст галамисларга қарши курашни ўз олдида мақсад қилиб олган эди. Аммо Шўро ҳукумати маҳкамаларида ўтириб олган ва тор шахсий манфаати йўлида ҳеч нарсадан тоймайдиган, имон-эътиқодининг тайини йўқ одамлардан қутилиш учун қуролланган кишилар, албатта, бўлиши кераклигини билар, шунинг учун ўз отрядини янги ҳокимиятда адолат тикланиши учун қафолат воситаси деб ҳисобларди. «Агар одамлар менга қарши чиқса, дарров Шўро ҳукуматига бўйин эгаман», дейди у. Бу билан Шўро ҳукумати номидан келган саккиз вакил ичида битта ўзбек — вилоят инқилобий кўмитасининг раиси Хўжаевга қиноя қилиб, сенлар халқ номидан гапиришга ҳақинг йўқ, сенга ўхшаган ландовурлар туфайли Туркистон халқлари ўз буюклиги, миллий мустақиллиги ва гуруридан маҳрум бўлиб борапти, демокчи бўлади. Демак, Мадаминбек тушунчасида халқ оммаси қўллаб-қувватламайдиган ҳоки-мият вакилининг давлат ишларида иштирок этиши, маънавий-ахлоқий нопоклик алома-тидир. Унинг наздида, миллатга зулм ўтказиш, бир миллатнинг иккинчи миллат устидан зўравонлик ўрнатиши адолатсизликдир.

Мадаминбекнинг ўша протоколда ифодаланган куйидаги сўзларига эътибор беринг: «Мен Маргилондан чикканимда, талон-торож билан шугулланиш ва кўмондон бўлишни мақсад қилган эмасман. Чиқишимга сабаб — Шўро ҳукумати вакилларининг ахли исломга ўтказган муносабатларидаги адолатсизликларидан анчайин ҳўрланишим бўлди». Демак, Мадаминбекнинг энг биринчи талаби Шўро ҳукумати одамларини адолатли бўлишга ундаш, зўравонликка барҳам бериш, амалда халқ ҳокимиятини барпо этиш эди. «Шўро ҳукумати» тушунчаси Мадаминбек талкинида адолатни қарор топтириш воситаси, Қизил Армия кўмондони вакили Веревкин-Рахальский тушунчаси бўйича янги, янада макрлирок рус империясини қарор топтириш воситаси эканини музоқаралар мазмунидан сезиш қийин эмас.

Мадаминбекнинг сулҳга қелишини қўрқоклик аломати сифатида талқин этиш ўринсизлигининг яна бир жиҳати бор. Ўша давр ҳужжатларига асослансак, Мадаминбек ўша давр ижтимоий-сиёсий вазиятидан қелиб чиқиб сулҳ тузишни мустақилликни сақлаб қолишнинг бирдан-бир тўғри йўли деб билади. Шўро раҳбарларининг иккиюзламачилик сиёсатига миллий қўшин ёрдамида аста-секин барҳам берилишига умид боғлайди. Мадаминбек ўзбек халқининг энг яхши анъаналарини музоқаралар давомида ҳам намоён этди. «Биз,— дейди у,— талон-торож билан шугулланмаганмиз, шу тўғайли тавба қилишимизга ҳожат йўқ». Мадаминбек қўйган талаблар миллий-демократик (социалистик эмас) қаракерга эга. Агар совет ҳокимиятининг миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш тўғрисидаги Декларацияси иккиюзламачиликка асосланмаганда, «босмачилик» қаракати 20-йиллар бошидаёқ барҳам топар, Туркистон халқлари тинч меҳнатга ўтиб, бошқа халқлар билан дўстона ҳаёт қечиришга азми қарор қилган бўлур эдилар.

Давра суҳбатида «Яраш битими ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаганлиги учун бошқа беклар Мадаминбекни ҳоинликда қоралашди. Қолхўжа қўрбоши Учқўргон теғрасида Мадаминбек билан жангга қиришиб, уни қатл этди, дейилади. Бу фикрлар тарихий ҳақиқатга тўғри қелмайди. Чунки Қолхўжа отряди 50—60 қишидан иборат бўлиб, Мадаминбек қўшинларига бардош бера олмас эди. Сўнгра, у Шермуҳаммадбек (Қўршермат) қўшинига бевосита бўйинсунар, унинг ижозатисиз бу ҳунрезликка қўл ура олмас эди. Шуни эътиборга олиш қаракки, 1920 йил 6 март битими лойиҳа бўлиб, у қеласи музоқаралар учун негиз бўлиб қолиши қарак эди. Чунки Мадаминбек, Веревкин-Рахальский ҳукумат бошлиғи эмаслигини, бундай битимни имзолашга вақолати йўқлигини биларди.

Мадаминбекнинг рафиқаси Саодатхон ая Абдураззоқованинг айтишича, Мадаминбек «Маргилонга Фрунзе қелади, эртага мен у билан учрашаман, деб гап топиб қелди. Маргилон томонидан Фрунзе, Тошқокдан эса Мадаминбек ўз қўшинлари билан қелишиб, ҳозирги Тошқок ноҳиясидаги пахта тозалаш заводи ёнидаги қенгликда учрашадиган бўлишибди». Саодатхон ая ўзи ҳам бу тантанали учрашув гувоҳи бўлганини айтади: «Икки сарқарда қучоқлашиб қўришишди. Суратга тушишди (ўша дақиқалар акс эттирилган суратлардан бири Шохимардонда, яна бири эса Андижондаги музейда сақланаётир). Бу қинақам тарихий воқеа эди».

...1964 йили Ўзбекистон ССРнинг 40 йиллигини нишонлаш учун ўлкамизда Совет ҳокимиятини ўрнатишда жонбозлик қўрсатганларни излаб топиш, уларнинг хизматларини муносиб ёритиш журналистлар олдига вазифа қилиб қўйилган эди. Шу аснода қўп одамлар билан гаплашиш, тарихий ҳужжатлар билан танишиш имқонига эга

бўлган эдим. Мадаминбек ва Кўршермат тўгрисида ҳам маълумотлар тўпланди. Давр талабига мувофик, Мадаминбекни конхўр, боскинчи, каллакесар, ўзбек халкига кўп озор берган шахс сифатида ёритишим керак эди. Фукаролар уруши иштирокчилари билан кечган суҳбатларда Мадаминбек шундай разил одам бўлмаганлигига ишонч ҳосил қилдим. Бирок, тарихий ҳақиқат қандай бўлса, ўшандек ёзиш у пайтларда мумкин эмас эди. Шунинг учун Мадаминбек ҳақидаги маълумотлар эътиборсиз қолди. Аммо қачонлардир керак бўлиб қолар, деган ниятда Ахрорхўжа Максудхўжаев (машҳур санъаткор Нурхоннинг поччаси, яъни аммасининг эри) билан қилган суҳбатимни саклаб қўйган эдим.

Ахрорхўжа эшон 1887 йили Маргилонда тугилган, 11 ёшида онаси, 25 ёшида отасидан жудо бўлган. Отаси ва саккиз амакиси милтиқсоз бўлиб, улар Худоёрхон кўшинларига айри (пилта) милтиқ ва қилич ясаб беришар экан. Бир урушдаги ғалабадан сўнг, Худоёрхон унинг милтиқсоз бобосига Маргилондан ер инъом этган. Улар ўша яйдок ерда дехқончилик, чорвачилик билан шугулланишган. Ана шу жўрлар ҳозиргача Милтиқсоз маҳалласи деб атаб келинади. Октябрь тўнтаришидан кейин алғов-далғов замонлар бошланиб, милтиққа эҳтиёж янада қучайиб кетди. «Босмачилар» уни ўзлари билан олиб юришар, бузилган милтиқларини тузаттиришарди. «У пайтлар жуда мураккаб эди,— деди Ахрорхўжа ака,— қим ҳокимият тепасига қолишига оми халқнинг ақли етмасди, одамлар жон саклаш ниятида гоҳ «тўртинчилар» (советлар тарафдорларини шундай дейишарди) томонига, гоҳ беклар томонига ўтиб турарди».

Мухаммадаминбек Аҳмадбеков ҳақидаги қораламаларим асосан, фукаролар урушининг бошидан-охиригача Мадаминбек ва Кўршермат отрядларида хизматда бўлган Ахрорхўжа Максудхўжаев хотираларига асосланади. Албатта, унда кечмиш воқеаларнинг вақтлари, одамлар ва жойларнинг номларида тарихий ҳужжатларга тўғри келмайдиган жиҳатлар ҳам бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Лекин бу хотираларни архивлардан топиш амри маҳолдир. Шу маънода тарихчиларимизнинг олиб борадиган тадқиқотларига асқотиб қолади, деган умиддаман.

Бир мудҳиш воқеа туфайли Мадаминбек отасининг ҳунарига қизиқмади. Бақувват, эпчил, иродали йигит бўлганидан у одамларнинг қорига яраб, оғирини енгил қилиб, ўз тирикчилигини ўзи ўтказа бошлади. Хар пайшанба ва якшанба кунлари Маргилоннинг Ўрдагагисидан тортиб Гураввалгача чўзилган катта бозорига ишлайман деганга иш топилади. Бозорда нима кўп, гап кўп. Мадаминбек юмушларни бажариш асносида эшитган хар бир гап, янгиликни ўзича мулоҳаза қилиб борарди.

Мадаминбек бу ерда кўпгина улфатлар орттирди. Улар орасида анчайин шўх, қувноқ йигитлар ҳам бор эди. Кунларнинг бирида улфатлари билан Скобелев (Фаргона)га боришганида, у қимор ўйнашди. Бешболалик Отабри гиштчи деган бой бўлиб, унинг мулла Сулаймон деган маҳрами билан Мадаминбек гап талашиб, жанжаллашиб қолди. Бу воқеадан хабар топган Отабой гиштчи «Хап сеними», деб қўйган экан. Шу воқеадан бир ҳафта ўтгач, Мадаминбеклар хонадонига миршаблар бостириб келиб, тинтув ўтказишди ва ҳовлида уюб қўйилган маккапоё орасидан бир милтиқ топишди, Мадаминбекни хибсга олишди. Судда Мадаминбек Умархез деган қишининг бозор растасидаги дўқонидан нарсаларини ўғирлаганлиги, қонунсиз милтиқ саклаганлиги гўё исбот бўлди. Шу туфайли чор суди уни Сибирга сургун қилиш ҳақида ҳукм чиқарди.

Маълум бўлишича, ўғрилар Отабой гиштчининг одамлари экан. У шаҳар ҳокими ва полисмейстрини бу иш Мадаминнинг қўлидан келади деб ишонтирган. Мадаминбек

ховлисидан топилган милтикни тинтув бўлишидан бир кун олдин унинг йигитлари яшириб кўйишган экан.

Сибирда Мадаминбек ит кўрмаган азобларни бошидан кечирди. ёмон нарсанинг яхши томони ҳам бўлар экан. Дунёдаги воқеалар, Россияда юз бераётган тала-тўполонлар, махбусларнинг унга бўлган муносабати Мадаминбекни анча хушёр қилиб қўйди. У рус тилида гапиришни ҳам ўрганиб олди, рус алифбосидаги газетларни таталаб ўқийдиган бўлди. 1917 йил февраль инқилобидан сўнг берилган умумий авф туфайли у она шаҳри Маргилонга қайтиб келди.

Оёғида Коратегиннинг мукка ковуши, калта пижама, бошида шапка билан Мадаминбек бир турфа ҳолатда тўғри Сапилтўдадаги Йўлбарсхон эшонниқига келди. Илгари бу эшоннинг юмушларини қилиб, анча хожатини чиқарган эди. Эшон Мадаминбек тухматдан кетганини биларди. Шунинг учун уни яхши қарши олди. Бир қатор уст-бош қилиб бериб, қўлига яна 25 сўм тутказди ва: «Ўғлим, энди ота-онанг ҳузурига бор», деб оқ фотиҳа берди.

Мадаминбек Сибирдан бир тўппончани яшириб олиб келган эди. Унинг фикри-зикри Отабой гиштчининг махрами, қотил ва ўғри, Мулла Сулаймондан қасос олиш эди. Қунларнинг бирида Қирғули мазори ёнидаги қувур тагида пойлаб ётиб, уни кечаси отиб ташлади ва қуролларини эгаллаб олди.

У пайтлар давлат маҳкамалари жамиятда тартиб-интизомни сақлашда оғизлик қилиб қолганди. Шу туфайли ҳар жой-ҳар жойда босқинчи тўдалар пайдо бўлиб, одамларнинг уйига бостириб қириб, мол-мулкни талаб қетишарди. Мадаминбекка ўхшаган кўркмас, эпчил йигитлар бой-бадавлат одамлар учун жуда қерак бўлиб қолди. Солиҳ маҳсум деган давлатманд киши Мадаминбек ва унинг шериклари соясида босмачилардан ҳайикмай, осойишта ҳаёт кечирарди. Яққатут мингбоҳиси Абдуқодирбой ҳам Мадаминбекка кўп мурувватлар кўрсатди, бунинг эвазига унинг тинчлигини босмачилар бузолмайдиган бўлиб қолди.

Мадаминбек йигитлари 26 нафарга етиб, анчайин обрў-эътибор қозонди. Маргилонда ҳокимлик қилаётган Ҳудоёрхоннинг набираси Беғижон ҳавотирга тушиб, қобилевлик Миродилбойдан мадад сўради ва Мадаминбекни тартибга қайиришни илтимос этди. Миродилбойнинг йигитлари кўп ва бунинг устига яхши қуролланган эди. Мадаминбек улар билан тўқнашишни истамай, Ҳонобод ва Ҳамрак томонларга қетиб қолди.

У пайтлар шаҳарда ревком деган ташкилот тузилиб, унга Абдураззок зақўнчи бошчилик қиларди. Унинг маргилонлик кўзга кўринган бой Саидахмадхўжа билан оралари бузилиб қолди. Саидахмадхўжа ўз мол-мулки мусодара бўлишини Абдураззок зақўнчидан кўрди ва Миродилбойга ялиниб-ёлвориб уни ўлдириш пайига тушди. Мадазим бошлик бир тўда босқинчилар Маргилоннинг Чорчинор маҳалласидаги (ҳозирги товукбозор ёнидаги) ҳовлида ревком раиси Абдураззок зақўнчини сўйиб қетишгани ҳақидаги шумхабар шаҳарга яшин тезлигида тарқалди.

Абдураззок зақўнчининг ваҳшийларча ўлдирилиши бутун шаҳар аҳлини даҳшатга солди. Чунки кўпчилик аҳоли назарида у ҳалол, пок, имонли, қамбағалпарвар одам бўлиб, қонуншунослиги туфайли ревком раиси этиб сайланган эди. Абдураззок зақўнчининг Саодат исмли гўзал кизи бўлиб, ҳали ёш бўлгани учун ва отасининг қоғиали ҳалокати туфайли ҳеч қимга турмушга қиқишга қозиқ бермаётган эди. Унга Мадаминбекдан ҳам совчилар қолди. (Мадаминбек илгариги хотинидан бола кўрмаганлиги учун ажрашган

эди.) Саодат, Мадаминбекка, агар отамнинг котилини топиб жазоласалар мен розиман, деб шарт кўйибди.

Абдураззок закўнчининг ўлдирилиши, махаллий ҳокимиятнинг котилларни топиш ва жазолаш учун шошилмаётгани маргилонликлар газабини ошириб юбораётган эди. Шу жихатдан Мадаминбек Саодатнинг шартига рози бўлди. У Мадазимдан шубҳа килди ва йигитлари билан жамланиши мумкин бўлган жойга тўсатдан хужум қилиб, жами йигитни қуролсизлантирди. Сўроқ-саволда Абдураззок закўнчини Исхок кўйчи бўғизлагани ва Мадазим бу ишга бошчилик қилганлиги маълум бўлди. Мадаминбек Ўрдатагига одамларни тўплаб, шариат қозиларининг ҳукмига биноан ҳалойик олдида Исхок кўйчини отиб ташлади.

Қочиб қутулган Мадазим қуч тўплаб, Миродилбой ва махаллий ҳокимият ёрдами билан биргаликда Мадаминбек отрядига хужум қилиш мақсадида Тошкентга бориб, қурол-яроғ топиб келгани, Мадаминбекни қўлга тушириб, ўлдирмокчи экани ҳақида хабар тарқалди. Мадаминбек қундуз қуниёқ Скобелевга бориб, ўз хужрасида маишат қилиб ўтирган Мадазимни қўлга туширди. Мадазим Абдураззок закўнчини ўлдирганига иқрор бўлди. Бу жинойти учун уни отиб ташлади.

Абдураззок закўнчининг қотиллари муносиб жазоланганлиги, бу ишни давлат маҳкамалари эмас, Мадаминбек бошлик фидойи ўзбек йигитлари бажаргани қўпчиликка маъқул тушди. Бу воқеалардан кейин Мадаминбек адолат ва ҳақиқат ҳимоячиси сифатида довруқ қозонди, одамлар ўз навбатида арз-додлари билан давлат маҳкамаларига эмас, балки Мадаминбек ҳузурига кела бошладилар. Шу тариқа унинг атрофига жасур ва адолатпарвар йигитлар тўплана борди. Саодатхонни эса Мадаминбек тўй қилиб, ўз никоҳига олди.

1918 йилдан ахвол тобора ёмонлашиб борди: нарх-наво қун сайин ошарди, ўғрилар, босқинчилар қўпайиб, дехқонлар, қорвадорлар, ҳунармандларга ҳам қун бермас, янги ҳукумат эса тизгинни қўлдан чиқариб юборган избошқига ўхшарди. Хар-хар жойда ўз-ўзини ҳимоя қилиш отрядлари тузила бошлади. Унга албатта ҳалол-поқ одамлардан ташқари ашаддий ўғрилар, қароқчилар, қўнтаққесарлар, қиморбозлар ҳам қириб олишарди. Зеро, бу тоифа одамлар нисбатан дадил ва таваққалчи бўлади. Қўқон мухторияти ағдариб ташлангач, арман дашноқларининг таъсири қучайиб қетди, ҳунрезлик авжига минди. Ўша кезларда мухтор жумҳурият вакили Т. Рискулов Туркистон марказий ижроия қомитетининг раиси А. Қазақовга бундай деб ёзган эди: «Қақатгина уездларда эмас, балки шаҳарларда ҳам ҳақиқий Совет ҳокимияти маъжуд эмас». Унинг таъқидлашича, икки қизил аскар (рус ва арман) сартларнинг уйига бостириб қириб, ота-оналари қўз олдида қизларнинг номусига тегишган, бироқ қўмондон Плотников уларга нисбатан айтарли қора қўрмаган. «Андижонда,— дейди Рискулов,— арманлар қишлоқлардан жуда қўплаб сарт қизларини олиб қелиб, уларни ўз ҳусусий буюмига айлантирганини аниқладик. Дашноқлар ўқни тежаб қолиш мақсадида қуноҳсиз муслмонларни аёвсиз қопишган, аёлларнинг номусини топтаб, қазаб билан: «Агар Оллоҳ қудратли бўлса, сенга нажот берсин», дейишган. Ана шу ҳунрезлик қетаётган пайтларда «Скобелевда бутун-бутун ташқилотлар ва ижроия қомитетлари ичкиликбозлик билан шугулланишган... Партия ташқилотлари қўплаб зиён қелтирадиган турли-туман қолойик унсурлар билан ифлосланган, ичкиликбозлик, қорахўрлик оддий қолга айланган». Рискулов ўз мақтуби охирида бундай дейди: «Совет ҳокимияти, ўртоқ Қазақов, бизга

кимматга тушди. Хаддан ташкари тартибсизликларни кўриб, юрак сикилади ва калбда кучли огрик пайдо бўлади».

Мана шундай ёвузликлар авжига минган пайтда Мадаминбек сингари эл-юрт фарзандлари локайд караб туролмасди. Аммо 40—50 кишилик бир нави куролланган бтряд, Кизил армия кўмондонлигидан мадад олиб турган арман дашнокларига дош бера олмас, устига-устак Мадаминбекка карши ички кучлар ҳам кўпайиб бораётган эди. Бирдан-бир чора сифатида Мадаминбек энг кўркмас, ботир ва фидойи йигитларни атрофига йигиб, харбий машкларнинг мунтазам ўтказилишини йўлга қўйди. Бунда совет ҳокимиятидан норози бўлиб, Россиядан кўчиб келган рус зобитлари кўп ёрдам бердилар. Мадаминбек Маргилон, Наманган, Андижон, Ўш томонларга одам юбориб, умумий душманга карши бирлашиб курашишга, халкнинг осойишта яшаши ва ишлашини таъминлашга даъват этди. Баликчидан Мамажон бойвачча, Икки сув оралигидан Бойтуман хожи, Ўшдан Холхўжа, Булокбошидан Муллажуман, Валикдан Миркарим ўгри, Нурулла махсум, Абдуллажон, Учкўргондан Назариддин мингбоши, дошмонлик Тўхтавой понсод, Кумарикдан Болта кўрбоши, ёзёвонлик Юсуф полвон, Корасоколдан Эргаш, Коратепадан Курбон, Варзакдан Абдуллажон ва бошқалар Мадаминбек атрофига уюшдилар. Улар Мадаминбек мухрига биноан белгиланган ҳудудларда тартиб-интизомни йўлга қўйишни ўз гарданларига олдилар. Рус зобитлари ёрдамида ва афгон мужаххидлари иштирокида уруш ҳаракатларининг замонавий усуллари ҳам ўзлаштириб борилди. Мадаминбек ўз мухофазасига олган жойларда тартиб бузувчилар, боскинчилик, ўгриликлар жазосиз қолмас эди. Агар у қароргоҳи — Гарвадан Маргилонга тушмоқчи бўлса, Кизил армия командирларига телефон қилар, улар ўз қисмларини гарнизондан чиқармай туришарди. Айтишларича, Мадаминбек мактабларга кириб, болаларни яхши ўқишга даъват этар, сизларга Туркистон катта умид билан қараяпти, деган гапларни бот-бот такрорлар экан. Унинг ақидасича, агар Шўро идоралари ёмон ниятли, баднафс, имонсиз одамлардан тозаланса, ҳокимият маҳаллий халқ қўлига берилса (ҳокимият руслар қўлида эди) адолат тикланар эди. Давлат муассасалари қилиши мумкин бўлган ёвузликларни тийиб туриш учун куролланган халқ қучи керак, деб ҳисобларди у.

Мадаминбек отряди Фаргона водийсида ҳаракат қиларкан озодлик қучлари орасида энг таъсирлиси эди. Аслида 1919—1922 йилларда реал ҳокимият Мадаминбек қўлига ўтган эди. Аҳоли солиқни ҳам, асосан, Мадаминбек тайинлаган кўрбошиларга берар эди. Водийдаги уламолар, шариат пешволари тўпланиб, Мадаминбекни «амир-ал-муслимин», яъни ислом қўшинлари бош кўмондони этиб тасдиқлагани, Кизил армия кўмондонлигининг фақат у билан тенглик асосида сулҳ тузиш тўғрисида музокаралар олиб боришга рози бўлгани ҳам тасодиқий эмас эди.

Биринчи жаҳон уруши, Октябрь тўнтаришидан кейин нодон ва иккиюзламачи сиёсатчиларнинг айби билан авжига минган фуқаролар уруши халқнинг тинка-мадорини қуритиб юборди. Хўжалик издан чиқиб кетди. Очарчилик бошланди. Хунармандчилик, дехкончилик ва чорвадорлик асосий касби бўлган Туркистон аҳолисининг тинч ва осойишта меҳнат қилишидан бошқа орзуси йўқ эди. Совет ҳукумати жойларда йўл қўйилган жиддий хатоларни инобатга олиб, «босмачилик» деб аталган ҳаракатга муносабатни ўзгартира бошлади. Жумладан, Туркистон Фавкулудда Комиссияси фаолиятига салбий баҳо берилди. Харбий доираларда эса «босмачилик»ни зўрлик билан эмас, балки, сиёсий ёнберишлар орқали тугатиш мумки», деган фикр тобора мустаҳкамланиб бормокда эди.

...Ўзи халк орасидан чиккан, кўп машаккатларни бошидан кечирган, босик, мулохаза билан фикр юритадиган, бошқаларнинг сўзига обдон кулок солиб, кейин хулоса чиқаришга одатланган, гап орасида «шунаками,, огайни» дея маъноли караб, бошини кимирлатиб турувчи, дангал гапни ёктирувчи, дагар бир одам эди Мадаминбек. Одамлар унга ёлгон хабар беришга ботинолмасди. Совет ҳукуматининг ваъдалари ҳам қандайдир умид бағишлар, айникса Лениннинг мусулмон халқларига, карата йўллаган мактуби Мадаминбек талабларининг айни ўзидек янграрди. Лекин у бир нарсага тушунмасди: нега бу руслар Ленинни йўлбошчи, дохий деган холда Фарғонада унинг айтганларининг тесқарисини қилишмоқда. Эҳтимол, қандайдир англашмовчилик бўлаётгандир? Ана шу мулохазалар уни сулх ҳақида музоқаралар, бошлашга мажбур этди. Дастлабки музоқараларда унинг талаблари ҳисобга олинган бўлса-да, бироқ уни ҳукумат тасдиқламади. Шу тариқа уруш ҳаракатлари даврм этаверди. Озодлик кўшинлари муайян гарнизонда туришмаган. Уларнинг асосий қисми қурол-аслаҳаларини яшириб, ҳунармандчилик, дехқончилик, чорвачилик билан шугулланаверишган. Лозим бўлган пайтда улар қақирилганда, зудлик билан белгиланган жойга етиб келган. Улар маҳаллий шарт-шароитни яхши билишгани ва қизил асқарлар ичида айғокчилари етарли бўлгани, ҳатто ревқомнинг айрим аъзолари ҳам пинҳона равишда озодлик қучлари томонида тургани туфайли қизил асқарларга жуда қаттиқ ва қатта талофатяар етказганлар. Аксин-ча, совет давлати вақиллари улар билан сулх музоқаралари олиб бормас эди. Мадаминбекнинг асосий талаблари инобатга олинадиган бўлғач, 1922 йили сулхга имзо чеқиш учун Тошқентга келган. Шундан сўнг Мадаминбек ўз кўрбошиларига мактуб йўллаб маслаҳат қилиб олишни таъқидлаган. Йигинга, ҳатто марҳаматлик мужиклар ҳам ўз вақилларини юборишган. Фақат Шермуҳаммадбек, Холхўжа ва бошқа айрим кўрбошилар келмагани Мадаминбекнинг юрагини гаш қилди. У йигилганларга қарата шундай деди: «Халққа раҳмимиз қелиши қерак, у ниҳоятда оч-яланғоч холда яшаяпти, одамларни икки томонлама талаш инсофли, имонли одамларга ҳос иш эмас. Шунинг учун сулхга рози бўлдим. Сулх шартларига биноан, Гарва (Тошлок)га қрепост қураимиз. Унга Шермуҳаммадбекни бошлиқ этиб тайинлаймиз. Турк дивизияси ташқил этамиз. Кўрбоши ва беклар қуролланган холда ўз йигитларига бош бўлиб қолаверадиқлар, улар ўз ҳудудларида тартиб-интизомга жавоб берадиқлар. Ана шу отрядлардан ташқил топган миллий армия яхши қуролланган ва ҳарбий санъатни эғаллаган бўлади. Мен эса ҳукумат ишларида иштирок этаман. Сулх шартларига кўра бошқа кўрбошиларни ҳам Шўролар билан яраштиришга сўз бердим. Шермуҳаммадбек ва бошқа беклар буни яхши тушунади, деб ишонаман».

4

Турқиялик ватандошимиз Шаҳобиддин Яссавийнинг «Турқистон ачқик ҳақикатлари» қитобида бундай жумлалар бор: «Муҳаммадаминбек. Марғилон. Сувчи маҳалладан. Ниҳоят сиёсатдон, ботир, тадбирли, қахрамон. Озод Турқистон қурувчи, номдор бўлгон бахтсиз, бу буюқ, тоймас қўмондонни танимоқ учун ҳар қанча сўзласақ, арзишга эғадир. Ҳақикатан, дин, ватан ва миллат фидоси бўлди. «Турқистон Турқистон халқининг юртидир. Душманни юртимиздан ҳайдаймиз!» дерди.

Мазқур қитобда яна бундай сатрлар бор: «Холхўжа эшон. Ўш шаҳридан. Кўнгли қора, қийначи, Шермуҳаммадбек амрига биноан ҳамоқат (аҳмоқлик) қилди. Ва қийна тугёнидан Муҳаммадаминбекни қатл қилди».

...Бек ва кўрбошиларнинг қўпчилиғи сулх заруратини, урушни давом эттириш фойдасиз эканини тушунишди. Аммо улар ичидағи мутаассблар, узокни кўра билмайдиган,

маишатга берилганлари Мадаминбекни хоинликда, исломга хиёнат килишда айблаб чиқишди. Шулардан бири Шермухаммадбек бўлиб, унинг ихтиёрида 2 минг нафар йигит бор эди. Шунинг учун Мадаминбек Шермухаммадбек хузурига бир неча бор одам жўнатиб, шу вазиятда сулх Туркистон озодлигини саклаб қолишнинг бирдан-бир тўғри йўли эканини тушунтиришга уриниб кўрди. Саодатхон ая бундай-эслайди: «Бек билан ўзим гаплашишим керак», деб Кўршермат хар гал Мадаминбек одамларини кайтариб юборарди. Бир кун Мадаминбек Кўршермат билан учрашиш учун йўлга чикмокчи бўлганида, кўпчилик норозилик билдирди. Бирок бир сўзли Мадаминбек ўз сўзидан кайтмади»

Бу қарорга келишдан олдин Мадаминбекнинг ҳаёлидан нималар кечмаган, дейсиз. ...Гарвада киморбозлик авжига чиккан пайт. Котмадан келган, бугдойранг, анча жасоратли кўринган бир йигит кимордан ютаверди. Буни кузатиб турган Мадаминбек унга шундай деди: «Ука, кўп мард йигит кўринасиз, халкимиз озодлиги учун менинг йигитларим сафига қўшилмайсизми?». Шермухаммадбек бу таклифга рози бўлди. У милтик отишни яхши билмаганидан, Шахрихон якинида бўлган жангда милтикнинг лўкидони (затвори) орқага кайтиб, ўнг кўзини каттик шикастлантирди. Мадаминбек уни Гарвага олиб келди. Кейин Баликчига юбориб, докторга даволаттирди. Бирок Шермухаммадбек кўр бўлиб қолди. Бу тажанинг, чўрткесар одамни оркаваротдан «Кўршермат» деб атай бошладилар. Мадаминбек унга кўп мурувватлар кўрсатди. Аввал ўнбоши, кейин ўзига ўринбосар этиб тайинлади. Кураш, жанг майдонидаги галаба қувончлари, омадсизлик ўқинчларини бирга татиш уларни мўстаҳкам дўст қилиб қўйган эди. Уламолар гувоҳлигида Мадаминбек билан Шермухаммадбек «Куръон»ни ўртага қўйиб, бир-бирларига доим содик қолиш, киёматли ака-ука бўлиш учун онт ичишди. Тарихдан маълумки, чин мусулмон одам ўлса ўладик, аммо «Куръон» ўртага қўйиб ичилган онтни асло бузмайди. Мадаминбек эса Кўршерматни чин мусулмон, деб билар эди.

Мадаминбек ўз йигитлари ва рус отряди билан Кизилкияга йўл олди ва Кўршерматни Учкўргонга музокара олиб бориш учун чакирди. «Ўзингиз келинг, бу ер тинчроқ гаплашгани», дейди Кўршермат. Бошка чора қолмагач, Мадаминбек узунхувузлиқ Абдували мингбоши, сўхлик Дехқонбойвачча, шахсий мирзоси, битта кизил аскар — жами саккиз киши бўлиб, Кўршермат хузурига боришди. Кўршермат Дардок деган кўрбошини Майдон деган жойга, Тешавойни Учкўргонга чиқаверишдаги даранинг олдида ўз йигитлари билан қўйган эди. Дардок кўрбоши Мадаминбек хузурига қучоқ очиб, пешвоз чиқди ва қучоқлашиб кўришаётиб, унинг қўлини боғлаб олди. Сулхпарвар делегациянинг ҳаммасини хибсга олдилар. Мадаминбекни тегирмон устига қурилган болохонага чиқариб, боғлаб қўйишди. Соё пастиди турган Ахрорхўжа акани Мадаминбек имо билан чакириб, «Шермухаммадбекка айтинг, мени ўлдирмасин, «Куръон» уриб, ўзи ҳам, йигитлари ҳам қирилиб кетмасин», дейди.

Кўршермат ялангликда, қора уйда Холхўжа билан нималарнидир гаплашиб ўтиришар экан.

— Шермухаммад, холис гапим бор, айт десангиз айтаман, бўлмаса йўқ,— дейди Ахрорхўжа ака.

— Хўш, нима гап?— деб қарайди кўзларини чимириб Кўршермат.

— Мадаминбек қасамни эсга солиб, мени ўлдирмасин, яхши ният билан келганман деяпти. Сиз қрепостга бошлик бўлар экансиз. Давлат Шўроларни тан олган мужохидларни қуролсизлантирмайдиган бўлибди.

Кўршерматнинг лаблари кимирлаб кўкариб кетгандай бўлди. Холхўжа Ахрорхўжа эшонга хўмрайиб каради.

— Эшон ака, бу имонсиз шўроларга ишониб бўлмайди, бизни тузokka туширмокчи.

Мадаминбек буни тушунмай ўз динини русларга сотди. Ёнган чирокни ўчираман деманг. Арава аллакачон кетиб бўлди,— дейди-да, у ўрнидан шитоб билан туради.

Учкўргон атрофидаги Тўйчи ва Корабой кўрбошилар 200 йигити билан кизил аскарларга кўшилган эди. Кўршермат уларга мактуб йўллаб, унда Мадаминбекни хибсга олгани ва мужохидлар томонига ўтиб, кизиллар билан урушни давом эттиришни сўраган, Тўйчи ва Коровой Кизил армиянинг махсус бўлими вакиллари билан маслахатлашиб,

«Мадаминбекнинг калласини юборсангиз, кейин гапингизга ишонамиз», дейишибди.

Кўршермат ўз ихтиёридаги уламолар билан маслахатлашганида улар бу ишни сиз эмас, Холхўжа бажарса, шўнда касамингизни бузмаган бўласиз, деб шариат номидан маслахат беришган.

Бу воқеадан олти ой мукаддам хотин устига хотин олиб (жами 19 хотини бор эди), маишатдан боши чикмай колган Холхўжага Мадаминбек шундай деган эди: «Биз ватанни озод этиб, динимизни саклаб қолиш учун курашяпмизми ё маишатбозлик учунми?». Шунда кайфи бор Холхўжа Мадаминбекни хакорат қилиб: «Менинг шахсий ишимга нега тумшугингни сукаверасан!» деган экан. Мадаминбек уни курулсизлантириб, йигитларини олиб қолиб, ўзини ҳайдаб юборганда, Кўршермат ёнидан паноҳ топганди.

Холхўжа Мадаминбекни Сурматошга олиб чиқди ва Соки деган жаллодга уни суйишни буюрди. Кўл-оёғи боғланган Мадаминбекни Соки оёғи остига олиб, «бисмил-лохир раҳмонир раҳим, омин, оллоху акбар» дея, қиблага қараб фотиҳа қилгач, чап қўли билан ўлжасининг бошини қайирди ва бўйнига пичок тортиб юборди. Холхўжа Мадаминбекнинг калласини хуржунга солиб, Назар деган йигитдан Тўйчи ва Коровой кўрбошиларга жўнатиб юборди. Улар Мадаминбек калласини Кизил армиянинг махсус бўлимига олиб боришгач, у жойда буни мамнуният билан қарши олишди.

— Катта бир душмандан қутилдик, хуржунга беш мингта ўк солиб, каллани қайта-риб юборинглар. Биз фурсат билан чиқиб борамиз,— дейишади махсус бўлимдагилар.

Қирғизларнинг Мадаминбекка ихлоси баланд эди. Шунинг учун унинг калласи ва танасини Холхўжадан сотиб олишади-да, каллани танага тикиб, Сурматошдаги Лангар деган жойга, дарёнинг бўйига Дафн этишади.

Холхўжа Хитойга аскар ва курул-яроғ олиб келаман, деб кетаётганда Эргаштом деган жойда 60 йигити билан тоғдан қўчган қор остида қолиб, ҳалок бўлади. Кўршермат Кизил аскарларга яна бироз қаршилиқ кўрсатгач, Афғонистонга қочиб кетади. Шўролар қўлга тушган жуда қўп кўрбошиларни йигитлари билан бирга олиб ташлайди, сургун қилади. Қамайди.

Саодат ая айтади: «Мадаминбекнинг содда, бироқ ўткир нигоҳларида қандайдир сирли маъно ҳукмронлик қиларди. У меҳрибон, тўғриси, қўп оғир қўнларни бошидан кечирган, оқ подшо турмасида жабр қилган қардас ва лекин қоят қардас инсон эди. Қана шу қардас хислати Мадаминбекни қобул қилди, қесам қара қўболоға бўлмай-ди. Унинг тегиримон қуриб, қарилик қаштини қуриш ҳақидаги орзулари ушалмай қолди».

Қулқни тўласиқа қавлат моқополиясиға айланқирис амалда бутун-бутун ҳалқларни қўз илғамас қуллик қишанлари билан занқирбанд этиб ташлади, зўравонлик, ўзбошимчалиққа асосланган қиёсий тарқибот эса, ҳалқлар бошиға бениҳоя қулқатлар қолди.

Мустакилликка тинч шароитларда, ҳукукий асослар билан эришиб бўлмагач, халкнинг мард, фидойи фарзандлари кўлларига қурол олдилар. Мадаминбекдек шункорлар ҳар бир туман, шаҳар ва вилоятларда бор эди. Биз юкорида кўрганимиздек, аслида ички босмачилик, боскинчиликка қарши бошланган стихияли кураш ривожланиб бориб, ташки боскинчилар, ҳақиқий босмачи кучларга қарши урушга айланиб кетди. Бу кучларни бирлаштирадиган сиёсий партия бўлмади, ислом шиорлари эса уларни жипслаштиришга ожизлик қилиб қолди. Совет ҳокимиятининг берган ҳавойи ваъдалари эса одамларни озодлик курашидан қалғитди.

Тумшугидан наридаги нарсани кўррлмайдиган, мансабпараст, қасамхўр, кўрнамак, имонсиз, маишатпараст, гина-қудуратчи, ҳоин-соткинлар душманлар тегирмонига сув қуйиб, тарихнинг энг қалтис, бурилиш нуқталарида халкнинг чинакам қахрамонига айланган Мадаминбек сингари фидойиларини ўлдирганлар ёки уларни четга суриб қўйиб, ўз ватанларига, халқларига хиёнат қилганлар.

Бу ҳақиқатни бугунги кунда ҳар бир киши теран англаб етмоғи даркор. Аксинча, мустакилликни қўлга қиритган жумҳуриятимиз йўли яна тўсилиб қолиши мумкин.

Иброҳим КАРИМОВ; фалсафа фанлари номзоди, доцент